

ΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΣΤΗ ΔΙΝΗ ΤΟΥ ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ

Κώστας Μ. Σταμάτης, καθηγητής Φιλοσοφίας του Δικαίου
στο Νομικό Τμήμα του ΑΠΘ

Στο γύρισμα του 20ού αιώνα, η καλλιέργεια των πανεπιστημιακών σπουδών εμφανίζει κάποια σημάδια ανησυχητικά έως και αξιοθρήνητα. Δεν πρόκειται απλώς για μια αίσθηση διανοητικής κρίσης και πολιτικής αναδιπλώσης, τροφοδοτούμενη από διάψευση ιστορικών και ουτοπικών προσδοκιών. Ούτε πρόκειται απλώς για κλονισμό της ίδιας της πίστης στην ιστορική πρόοδο, μπροστά σε ένα μέλλον που διαφαίνεται άδηλο και ζοφερό για τη μεγάλη πλειονότητα του ανθρώπινου γένους.

Ακόμη περισσότερο από αυτά, πρόκειται για μια διάχυτη και ωστόσο –μέχρι σήμερα τουλάχιστον– άκρως αποτελεσματική τάση για οικοδόμηση διεθνώς ενός τύπου «ενιαίας» και μονοδιάστατης σκέψης στη θεώρηση της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας. Θεμελιώδες γνώρισμα αυτής της σκέψης είναι η καταφατική στάση της απέναντι στο υπάρχον, δηλαδή εν προκειμένω απέναντι στον ιστορικό ορίζοντα της καπιταλιστικής νεωτερικότητας. Συγχρόνως υποβαθμίζεται, ενίοτε και καταπολεμείται ανοικτά με ποικίλους τρόπους, η άρθρωση κριτικού λόγου, ιδίως στις επισήμες του ανθρώπου.

Αυτή η διανοητική πλημμυρίδα, κατά τη γνώμη μου, θέτει σε κίνδυνο τις ίδιες τις προοπτικές των πανεπιστημιακών σπουδών για το μέλλον. Σε ένα πρώτο μέρος αυτού του σύντομου κειμένου αρμόζει να αποπειραθούμε ένα ερμηνευτικό σχήμα, εξετάζοντας αιτίες και μορφές του φαινομένου. Στο δεύτερο τμήμα θα θίξουμε ορισμένες επιπτώσεις του στην οργάνωση των πανεπιστημιακών σπουδών, καθώς και σε καίριους εξωεπιστημονικούς προσδιορισμούς της έρευνας και διδασκαλίας. Ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί στην επιχειρούμενη σήμερα απορρύθμιση της ανώτατης παιδείας στην Ελλάδα. Στο τρίτο μέρος, τέλος, αξίζει να σκεφθούμε γύρω από τρόπους αντίστασης και πιο συγκεκριμένα αρχές ακαδημαϊκής πολιτικής, με μέλημα την υπεράσπιση του δημόσιου χαρακτήρα του πανεπιστημίου και της κριτικής διάστασης της επιστήμης.

Οι σκέψεις και οι κρίσεις που ακολουθούν ακουμπούν σε ένα υπόβαθρο εμπειριών από τα συμβαίνοντα στο χώρο της ελληνικής ανώτατης εκπαίδευσης κατά την

τελευταία δεκαπενταετία¹. Ωστόσο ανάλογες εξελίξεις, με παραπλήσιες μορφές και τάσεις, εκδηλώνονται λίγο-πολύ σε όλες τις χώρες της αναπτυγμένης Δύσης. Κατά βάση το πρόβλημα είναι θεμελιωδώς κοινό. Πρόκειται για τη στρατηγική του σύγχρονου καπιταλισμού απέναντι στην παιδεία σε όλες τις βαθμίδες και τις εκφάνσεις της. Στρατηγική που αποβλέπει σε πλήρη καθυστόαση των εκπαιδευτικών και ερευνητικών διαδικασιών στις απαιτήσεις της αναπαραγωγής του κεφαλαίου.

Ι. Εκδηλώσεις «ενιαίας» σκέψης στις σύγχρονες επιστήμες

Αποτελεί κοινό τόπο ότι ο σύγχρονος καπιταλισμός εκτείνεται πλέον σε παγκόσμια κλίμακα. Η δομή συσσώρευσης κεφαλαίου διεθνοποιείται σημαντικά και τεχνολογικώς ανανεώνεται ασταμάτητα. Βεβαίως τούτο, ως γενική τάση, συμβαίνει ήδη από τον προηγούμενο αιώνα. Σήμερα, ωστόσο, έχει μειωθεί σημαντικά ο κεντρικός ρόλος του εθνικού κράτους ως συγκροτητικός θεσμός των αστικών κοινωνιών και ως πλαίσιο χάραξης οικονομικής πολιτικής σε εθνικό επίπεδο.

Με την κατάρρευση των καθεστώτων σοβιετικού τύπου, η εξέλιξη αυτή καθίσταται ακόμη περισσότερο ορμητική. Παρά το εν γένει αρνητικό ιστορικό ισοζύγιο που τα καθεστώτα αυτά εμφάνιζαν προ πολλού, η απαρχή τους υπενθύμιζε μια ανοικτή ιστορική δυνατότητα για υπέρβαση της κεφαλαιοκρατικής οργάνωσης της κοινωνικής ζωής. Με την πτώση τους, όχι μόνον ενσωματώθηκαν οι αντίστοιχες χώρες στον παγκόσμιο καπιταλιστικό καταμερισμό εργασίας, αλλ' επιπροσθέτως συμπαρασύρθηκε αδιαφοροποίητα και η ίδια η πίστη πολλών ανθρώπων στην προαναφερόμενη ιστορική δυνατότητα.

Παραλλήλως, μέσα σε δύο μόλις δεκαετίες, αντιστράφηκε δραστικά και η κλίμακα προτεραιοτήτων στην πολιτική διαχείριση των κεφαλαιοκρατικών κοινωνιών. Είναι κοινώς γνωστό ότι τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες επικράτησε στις αναπτυγμένες χώρες μια ευρύτερη συναίνεση σχετικά με την καθιέρωση κοινωνικού κράτους, επηρεάζοντας λίγο-πολύ την άσκηση της πολιτικής και στις υπόλοιπες, τις αναπτυσσόμενες, χώρες. Κατά την τελευταία εικοσαετία, ωστόσο, ο οικονομικός (νεο)φιλελευθερισμός² αντιστρατεύεται δριμέως τις δικαιολογήσεις και την ίδια την υπόσταση μορφών κράτους πρόνοιας.

1. Η πιο ολοκληρωμένη κατόπτευση των πανεπιστημιακών πραγμάτων της χώρας μας εξακολουθεί να περιέχεται στον τόμο *Το Πανεπιστήμιο στην Ελλάδα σήμερα. Οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις*, εκδ. Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1991. Ο τόμος περιλαμβάνει τις εισηγήσεις που παρουσιάστηκαν στο Α' συνέδριο του Ιδρύματος, σε μια εποχή που αχνοφαίνονταν ήδη τα πρώτα σημάδια του επελαύνοντος νεοφιλελεύθερου πνεύματος στην ανώτατη παιδεία στη χώρα μας.

2. Μια καλή κριτική παρουσίαση της νεοφιλελεύθερης στρατηγικής του διεθνοποιημένου καπιταλισμού σε ποικίλα πεδία του κοινωνικού βίου υπάρχει στα δύο βιβλία του Τάκη Φωτόπουλου, *Η νεοφιλελεύθερη συναίνεση και η κρίση της οικονομίας της ανάπτυξης*, εκδ. Γόρδιος, Αθήνα, 1993, και *Η νέα διεθνής τάξη και η Ελλάδα*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, 1997. Ψηφίδες μιας εναλλακτικής στρατηγικής απέναντι στη νεοφιλελεύθερη κυριαρχία περιέχει το βιβλίο μου, *Η ανάκτηση του μέλλοντος. Πέρα από τη νεοφιλελεύθερη κυριαρχία*, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 1999.

Ο αστερισμός ιδεών που σημαίνεται υπό το πρόσημο του «νεοφιλελευθερισμού» παρίσταται ως νομιμοποιητική ιδεολογία δυνάμεων και τάσεων αθέατων και ανεξέλεγκτων, που εκτυλίσσονται έτσι κι αλλιώς στην παγκόσμια κεφαλαιοκρατική αγορά. Έτσι, αφ' ενός η κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα των ώριμων αστικών κοινωνιών αναδιαρθρώνεται βάσει των νέων επιταγών της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης. Αφ' ετέρου, προς αυτήν την ιστορική τάση αντιστοιχείται μια ασφυκτική ιδεολογική κυριαρχία, μια συντηρητική πνευματική επανασηματολόγηση του παντός.

Η κυριαρχία αυτή διαμορφώνει συνειδήσεις και προϋποθέσεις επιλεκτικής γνωστικής προσπέλασης του κόσμου. Ένας ιδιότυπος φονταμενταλισμός της αγοράς σφραγίζει τη σφαίρα της δημόσιας επικοινωνίας των ανθρώπων, διαπερνά τόσο τα διανοήματα των επιστημονικών κοινοτήτων όσο και τα ιδεολογήματα του καθημερινού βίου των ανθρώπων. Διαβρέχει τόσο τις περιγραφές της πραγματικότητας όσο και τις αξιολογικές εκτιμήσεις και τις τοποθετήσεις περί του πρακτέου. Διαχέεται ομοθυμαδόν από τους διεθνείς οικονομικούς οργανισμούς, από μέσα μαζικού επηρεασμού, από πνευματικά ιδρύματα και ινστιτούτα, από τους κυρίαρχους κομματικούς σχηματισμούς.

Είναι αξιοσημείωτο ότι η κυριαρχία των σημασιών του καπιταλιστικού φαντασιακού διεισδύει επίσης στο σύνολο των επιστημών του ανθρώπου. Διαμορφώνει επιστημολογικές προδιαθέσεις, επιστημονικές και ακαδημαϊκές νοοτροπίες. Διαπλάθει ρητές ή άρρητες αξιολογικές δεσμεύσεις, άλλοτε αυθόρμητες και άλλοτε ωφελιμοθηρικές. *Εδραιώνεται, έτσι, ένα περίγραμμα «ενιαίας» σκέψης, βασική ιδιότητα του οποίου είναι η θεώρηση του ορίζοντα της καπιταλιστικής νεωτερικότητας ως αξεπέραστου και αναντικατάστατου.*

Δε χωρεί καμιά αμφιβολία ότι η διεθνής επιστημονική κοινότητα συνεχίζει να διαθέτει πολυφωνία, τουλάχιστον σε όσες περιοχές του κόσμου ασκείται εμπράκτως ελευθερία γνώμης και επιστημονικού πνεύματος. Στο πλαίσιο αυτής της (μεθοδολογικής και ουσιαστικής) πολυφωνίας, όχι μόνον εμφανίζονται αποχρώσεις, αλλά και συμβιώνουν διαφορετικά και αποκλίνοντα ρεύματα ιδεών και σκέψης. Καίτοι αραιότερα από ό,τι στο παρελθόν, νησίδες κριτικής σκέψης παραμένουν στη διεθνή επιστημονική κοινότητα.

Παρά ταύτα, ολοένα λιγότερος ζωτικός χώρος καταλείπεται, ολοένα μικρότερη ανοχή επιδεικνύεται για την καλλιέργεια πραγματικής κριτικής σκέψης. Με τον όρο «κριτική σκέψη» μπορούμε να εννοήσουμε σε αδρές γραμμές στάσεις και δεσμεύσεις των επιστημόνων για αναστοχασμό πάνω στην κρατούσα κοινωνική και πολιτική συνθήκη, καθώς και πάνω στις προϋποθέσεις ιστορικής σύστασης και μετασχηματισμού αυτής της συνθήκης³. Τούτο, βεβαίως, αξιώνει κατ' αρχάς μια κριτική στάση καθενός και καθεμιάς απέναντι στην ίδια την άσκηση της επιστήμης που διακονεί. Άρα απαιτεί μια μαχητική στάση απέναντι σε ρεύματα σκέψης με διαφορετική

3. Βλ. ιδίως το κείμενο του Κοσμά Ψυχοπαίδη, «Πολιτική Δημοσιότητα και η ιδέα ενός Πανεπιστημίου», στη συλλογή μελετών του *Πολιτική μέσα στις έννοιες*, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 1997, σσ. 104-116.

αυτοκατανόηση της επιστήμης του ανθρώπου για την οποία πρόκειται κάθε φορά.

Αλλά και στις επιστήμες της Φύσης μπορεί να υπάρξει «κριτική σκέψη». Κατά πρώτο λόγο, ως προς τα μεταθεωρητικά θεμέλια κάθε επιμέρους επιστήμης, δηλαδή ως προς τις φιλοσοφικές προϋποθέσεις σύστασής της. Κατά δεύτερο λόγο, ως προς τους προσανατολισμούς και τις εφαρμογές της επιστημονικής γνώσης, ως προς την ενσωμάτωση της γνώσης σε πρακτικά πεδία του βίου, ενδεχομένως υπέρ ορισμένων συμφερόντων και εναντίον κάποιων άλλων. Ωστόσο, ακόμη και στις φυσικές επιστήμες η κριτική σκέψη, με το ανωτέρω νόημα, σημειώνει υποχώρηση.

Εκδηλώσεις αυτής της διανοητικής κατάστασης βιώνουμε καθημερινά. Διόλου τυχαίως, αυτή πουθενά αλλού δεν εκφράζεται με μεγαλύτερη διαύγεια από ό,τι στο χώρο της οικονομικής θεωρίας και πρακτικής. Ωστόσο, εκφράζεται με ταυτόσημους όρους και σε όλα τα πεδία του κοινωνικού βίου, ατομικού, συλλογικού και πολιτικού. Η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία υποτάσσει όλες τις πτυχές του βίου σε χρησιμοθηρικές σταθμίσεις και οικονομικούς υπολογισμούς. Έτσι, αυτός ο θεμελιακός αγοραίος οικονομισμός χρησιμοποιείται ως οπτική γωνία υπό την οποία φωτίζονται όλα τα ζητήματα της ζωής, συμπεριλαμβανομένης και της ίδιας της αναζήτησης της αλήθειας, καθώς και των εξωεπιστημονικών προϋποθέσεών της. Ακριβώς το πρίσμα αυτό χρησιμοποιείται συχνότατα και στην προσέγγιση της επιθυμητής λειτουργίας του ίδιου του πανεπιστημίου.

Επιστημονική κοινότητα και κοινή γνώμη υποβάλλονται ακατάπαυστα σε μια σειρά από στερεότυπα που παρουσιάζονται με κύρος απαρασάλευτων αληθειών. Ιδού αδρομερώς η φιλοτεχνούμενη θεώρηση, περιγραφική και δεοντολογική, της σύγχρονης πραγματικότητας. Διασαλπίζεται, λοιπόν, υπό τύπον αλυσίδας αυτονόητων αληθειών, ότι η περίφημη παγκοσμιοποίηση των οικονομικών διαδικασιών εντείνει τον ανταγωνισμό μεταξύ των επιχειρήσεων. Ως εκ τούτου, η περίβλεπτη διατήρηση της ανταγωνιστικότητας απαιτεί «αναπόφευκτα» ελαστικότητα στις σχέσεις εξαρτημένης εργασίας, απορρύθμιση των αγορών εργασίας, κεφαλαίου και προϊόντων. Τα δημόσια ελλείμματα παρεμποδίζουν την «ανάπτυξη», άρα απαιτείται μείωση της κοινωνικής προστασίας των εργαζομένων και των ανέργων, συνεχείς περικοπές στις κοινωνικές δαπάνες για την υγεία, την παιδεία, την κοινωνική ασφάλιση κ.λπ.

Αυτό που μας ενδιαφέρει ως πανεπιστημιακούς δασκάλους είναι ότι η νεοφιλελεύθερη προσέγγιση, μεταξύ άλλων γενεσιουργών αιτίων για την ανεργία⁴, ιδίως μάλιστα των πτυχιούχων, επικαλείται μια εσφαλμένη επιλογή σπουδών από τους νέους ανθρώπους, δηλαδή σπουδών που στερούνται άμεσου αντικρύσματος στην αγορά εργασίας⁵. Οπότε εμμέσως ολόκληρες επιστημονικές περιοχές –με επικε-

4. Χρήσιμη η ανάγνωση του βιβλίου των Μ. Χλέτσου κ.ά., *Ανεργία. Μύθοι και πραγματικότητα*, Εναλλακτικές εκδόσεις, Αθήνα, 1998. Επίσης Γιώργου Σκούτελη, *Ανεργία, αίτια και λύσεις*, Financial Forum, Αθήνα, 1996.

5. Αν κανείς πιστέψει δημοσίευμα της εφημερίδας *Επενδυτής* (7-8/11/1998), κάτι τέτοιο φρονεί και ο νυν υπουργός Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, κ. Γεράσιμος Αρσένης. Η ιδέα είναι ότι η ανεργία στη χώρα μας οφείλεται στο στρεβλό εκπαιδευτικό σύστημα –και αναντίστοιχο προς τις περί-

φαλής τις επιστήμες του ανθρώπου— ενοχοποιούνται για απροσφορότητα ενόψει των αδήριτων επιταγών της αγοράς⁶. Βεβαίως, από τις περισσότερο κυνικές εκδοχές της νεοφιλελεύθερης αντίληψης εκπορεύεται η ιδέα ότι η ανεργία απορρέει από μια ακαταπολέμητη, εμμενή τάση της «σύγχρονης οικονομίας». Οπότε καλώς μένουν άνεργοι μεγάλοι αριθμοί ανθρώπων, εφόσον αυτό απαιτεί η ακριβοθώρητη ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων.

Οι αγορές είναι αυτορρυθμιζόμενοι μηχανισμοί, ισχυρίζεται αξιωματικά η νεοφιλελεύθερη ή νεοκλασική θεώρηση. Οπότε τυχόν παρέμβαση εξωοικονομικών υποκειμένων στις αγορές —εκ μέρους είτε του κράτους είτε υπερκρατικών οργανισμών— είναι εξ ορισμού επιζήμια. Διά ταύτα, συμπεραίνεται με σχετλιαστικό τόνο, το «σύγχρονο» κράτος καλό είναι να απέχει από το να μετέρχεται τις δημόσιες δαπάνες και νομισματικές παρεμβάσεις ως μέσα οικονομικής πολιτικής. Πρωτίστως οφείλει να αποφεύγει παρεμβάσεις που θα απέβλεπαν από τη μια πλευρά σε ρύθμιση των αγορών, από την άλλη, σε κρατική αρωγή στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης και γενικότερα σε κοινωνική προστασία των αδύνατων πολιτών. Το κράτος οφείλει, λόγου χάρη, να μειώνει τα φορολογικά βάρη και να καταργεί την προοδευτική φορολογία, διότι αυτά, επιβαρύνοντας τις ανώτερες εισοδηματικές τάξεις, αποθαρρύνουν την ανάληψη επιχειρηματικών πρωτοβουλιών.

Η εικόνα αυτή προβάλλεται περίπου ως αυτόδηλη πρόσληψη της πραγματικότητας της εποχής μας. Και φυσικά εναντίον αυτονόητων πραγμάτων non disputandum est. Υπό το πρίσμα αυτό, οποιαδήποτε εναλλακτική προσέγγιση δεν μπορεί παρά να κρίνεται ως ετεροδοξη, «επιστημονικώς» σφαλερή και πολιτικώς μολυσμένη, ως επί το πλείστον, από «αμετάκλητα» παρωχημένες σοσιαλιστικές ιδέες. Ακόμη και η απλή εκφορά του ονόματος του Μαρξ σήμερα ξενίζει τους αντιπά-

φημες ανάγκες της αγοράς— και όχι σε έλλειψη ευκαιριών απασχόλησης. Έλλειψη, οι απίες της οποίας θα μπορούσαν ωστόσο να αναζητηθούν στην ανορθολογική διάρθρωση των σχέσεων παραγωγής και ανταλλαγής. Παρόμοια σκέψη, όμως, για τους κρατούντες μοιάζει να είναι εκ των προτέρων περίπου απαγορευμένη.

6. Το αληθές είναι, αντιθέτως, ότι σε μια σύγχρονη οικονομία αγοράς —του ΟΟΣΑ— ανεργία της τάξεως του 10% οφείλεται κατά πρώτο λόγο, σε ποσοστό 6%, σε διαρθρωτικά γνωρίσματά της (επενδυτική άπνοια, οικονομική ύφεση κ.λπ.). Κατά δεύτερο λόγο, σε ποσοστό 2%, οφείλεται σε μεταβολές στην επαγγελματική δομή της οικονομίας και μόλις κατά τρίτο λόγο, σε ποσοστό 2%, στη σχέση του εκπαιδευτικού συστήματος προς την αγορά εργασίας. Κατά συνέπεια, η επαγγελματική κατάρτιση μπορεί ίσως να ενισχύσει μια διεπαγγελματική κινητικότητα, όχι όμως και να συμβάλει αποφασιστικά στη βελτίωση της απασχόλησης. Η μείωση του ποσοστού ανεργίας επηρεάζεται πολύ περισσότερο από τη γενικότερη οικονομική πολιτική και την πολιτική απασχόλησης. Στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια εξέρχεται υπερτριπλάσιος αριθμός νέων ανθρώπων από όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης σε σύγκριση προς τον αριθμό των μόλις 25.000 νέων θέσεων εργασίας που κατά μέσον όρο δημιουργούνται κάθε χρόνο. Τα ανωτέρω καταδεικνύονται από τη σταθερή αρθρογραφία του Σάββα Ρομπόλη πάνω στη συνάρτηση εκπαίδευσης και αγοράς εργασίας στη χώρα μας. Βλ. π.χ. το διεξέλιδο άρθρο του, «Τι σχέση θέλουμε; Πανεπιστήμιο-αγορά ή Πανεπιστήμιο-κοινωνία;», *Η Εποχή*, 24 Ιανουαρίου 1999.

λους των ιδεών του ή προκαλεί απωθητικά ανακλαστικά σε τέως υποστηρικτές του.

Η κρατική πολιτική εκλαμβάνεται ως υπηρετική της ανωτέρω θεώρησης πραγμάτων. Τεχνοκρατικά επιτελεία, γραφειοκρατικοί μηχανισμοί, κομματικά μέλη, κοινή γνώμη και επιστήμονες εθίζονται στην ιδέα ότι η προπεριγραφόμενη οικονομική πολιτική είναι «μονόδρομος», καθώς λέγεται με ελαφρώς τρομοκρατικό τρόπο, για οποιαδήποτε κυβέρνηση, για οποιοδήποτε κόμμα εξουσίας. Η αντίληψη αυτή αποτυπώνεται ανάγλυφα και στον τύπο ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης που προωθείται βάσει της συνθήκης του Μάαστριχτ. Καθίσταται κιόλας υποχρεωτική γραμμή πλεύσης για κυβερνήσεις και ολόκληρες κοινωνίες, με κάθε αντίτιμο, οσοδήποτε βαρύ κι αν είναι. Σοσιαλδημοκρατικοί κομματικοί σχηματισμοί, που στο παρελθόν είχαν πρωτοστατήσει στο κτίσιμο του μεταπολεμικού κοινωνικού κράτους, σήμερα προσδένονται και αυτοί στο έργο της σταδιακής κατεδάφισής του.

Αλλά και πολύ πέρα από το πεδίο της οικονομικής θεωρίας και πράξης, αυτός ο τύπος «ενιαίας» και μονοδιάστατης σκέψης διεκδικεί να παγιωθεί σε ολόκληρη την επικράτεια των επιστημών του ανθρώπου και στη φιλοσοφία. Δεν είναι μονάχα η επανεμφάνιση του ιδεολογήματος για το «τέλος της Ιστορίας» στο σχήμα του φιλελεύθερου καπιταλισμού. Είναι κυρίως θέσεις ολιγότερο πομπώδεις, περισσότερο μετριοπαθείς και εκλεπτυσμένες, άρα πιο ελκυστικές. Αυτές, κατά γενικό κανόνα, κρίνουν, συνήθως σιωπηρώς, ότι ο καπιταλισμός, καίτοι ενδεχομένως προβληματικός σε κάποιες πτυχές του, στέκει ακλόνητος και λίγο-πολύ νομιμοποιημένος εσαεί. Επομένως κάθε σκέψη για υπέρβασή του αποτελεί ματαιοπονία, αν όχι αιρετική παρέκκλιση.

Στην καλύτερη περίπτωση διακηρύσσεται η ανάγκη για μείωση των ανισοτήτων στα πλαίσια του κεφαλαιοκρατικού συστήματος παραγωγής και εγκοινωνισμού των ανθρώπων. Και πάλι όμως η επαγγελία αυτή στέκει μετέωρη, ενόσω η διεθνής επιστημονική κοινότητα προτιμά να ασχολείται με λιγότερο αιχμηρά θέματα. Από την άποψη αυτή, είναι νομίζω χαρακτηριστική η (ενίοτε σχολαστική) διαμάχη liberalism/communitarianism. Προς αποφυγήν παρεξηγήσεων, ας διασαφηνιστεί παρευθύς ότι η φιλοσοφική αυτή αντιδικία καθόλου δε στερείται ενδιαφέροντος για ένα στοχασμό πάνω στο ορθώς πράττειν. Ιδίως μάλιστα σε μια εποχή στην οποία αμφισβητούνται –από ετερόκλητες πλευρές– οι γενικευτικές μορφές ηθικής και δικαίου που μας κληροδότησε ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός.

Παρά ταύτα, έχω τη γνώμη ότι συγκριτικά πολύ λιγότερος πνευματικός μόχθος αναλώνεται σε εξίσου επώδυνα ζητήματα. Τέτοια είναι κατά, πρώτο λόγο, το μέλλον της ανθρώπινης εργασίας, η τεράστια εξάπλωση της φτώχειας στον πλανήτη μας, η διακινδύνευση των οικολογικών προϋποθέσεων επιβίωσης του ανθρώπινου γένους. Διαισθητικά αντιλαμβάνεται κανείς τούτο στο πνεύμα και τη θεματολογία που δεσπόζει σε επιστημονικές επιθεωρήσεις, σε διεθνή συνέδρια και εν γένει στην πνευματική παραγωγή της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας.

Με την ευκαιρία, ας προστεθεί εν παρόδω ότι δεν είναι άσχετο προς το θέμα μας το γεγονός ότι η αγγλική γλώσσα τείνει παγκοσμίως να εκτοπίσει κάθε άλλη

φυσική γλώσσα, ως περίπου αναγκαστικό όργανο επικοινωνίας ανάμεσα στα μέλη της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας. Οπότε, η χρήση της αμερικανικής και εν γένει αγγλόφωνης βιβλιογραφίας και θεματολογίας εμμέσως επιβάλλεται διεθνώς ως η κύρια, ολοένα δε συχνότερα, ακόμη και ως η μοναδική πηγή επιστημονικού και φιλοσοφικού προβληματισμού. Ουδόλως τυχαίως οι ΗΠΑ και η Μεγάλη Βρετανία είναι ακριβώς οι χώρες που πρωτοπορούν στη διάδοση ενός επιθετικού καπιταλιστικού πνεύματος, σε συνεργασία με το προσωπικό των μεγάλων διεθνών οικονομικών οργανισμών. Έτσι, το απόθεμα ιδεών της κριτικής παράδοσης στις επιστήμες του ανθρώπου, που είναι κατά βάσιν ευρωπαϊκής προέλευσης, σε γενικές γραμμές απωθείται ή μένει αναξιοποίητο.

II. Απορρύθμιση του χώρου της ανώτατης εκπαίδευσης

A. Καθ' οδόν προς το πανεπιστήμιο-επιχείρηση σε εποχή μετάλλαξης της εκπαίδευσης

Αντιστοίχως προς τη σαρωτική ιστορική διαδικασία της καπιταλιστικής ανασύνταξης διεθνώς, επισυμβαίνουν και ουσιώδεις μεταλλαγές πολιτισμικού χαρακτήρα, στο συλλογικό φαντασιακό, στις αξίες και στάσεις ζωής των ανθρώπων. Οι αξίες της ιδιωτικότητας, του αχαλίνωτου ανταγωνισμού, της ατομικής ευμάρειας, του γενικευμένου κοινωνικού εγωισμού, της κοινωνικής αναλγησίας αποδιώχνουν τις αξίες της αλληλεγγύης, της συνεργασίας, της συλλογικότητας, της συνυπευθυνότητας. Οι αξίες αυτές δεν ενσταλάζονται μονάχα στην αυθόρμητη ιδεολογία ή στα χειραγωγούμενα πολιτισμικά πρότυπα του καθημερινού βίου, αλλά εισχωρούν σε βάθος στους προσανατολισμούς και στα περιεχόμενα των επιστημών, ιδίως του ανθρώπου. Και βεβαίως επιδρούν αποφασιστικά σε κρίσιμες *εξωεπιστημονικές παραμέτρους* στην καλλιέργεια των επιστημών, καθώς και στις προδιαθέσεις των νέων ανθρώπων για ενασχόληση με τις επιστήμες.

Οι επιστήμες θεραπεύονται κατά βάσιν –όχι αποκλειστικώς φυσικά– στο πλαίσιο ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και επιστημονικών κέντρων ή ινστιτούτων. Όπως και οι άλλες δύο βαθμίδες της εκπαίδευσης, προς τη δύση του αιώνα μας, η ανώτατη εκπαίδευση υφίσταται βαθμιαίως συρρίκνωση της πολιτισμικής της λειτουργίας. Η σπουδαιότητα της παιδείας εν γένει, ως θεσμού κοινωνικοποίησης των νέων ανθρώπων, σμικρύνεται. Στην εποχή της τηλεματικής ολοένα και λιγότερο η θεσμοποιημένη παιδεία λειτουργεί ως τόπος συνεύρεσης, επικοινωνίας, μάθησης ή εγχάραξης στάσεων ζωής. Επίσης ελαττώνεται η ουσιαστική συμβολή των πανεπιστημίων στη συνολική κοινωνική αναπαραγωγή εξαιτίας των μετασχηματισμών που έχουν επιπωρευθεί στο σύγχρονο καταμερισμό κοινωνικής εργασίας (παραμερισμός των πολιτικών επιλογών για πλήρη απασχόληση, δομική ανεργία, απόσχιση των αντίστοιχων ευθυνών της κρατικής πολιτικής κ.λπ.).

Στην εποχή μας τα ερεθίσματα και τα στοιχεία γνώσης που χρειάζεται κάθε

άνθρωπος στην εργασία του αυξάνουν με ταχύ ρυθμό, στην πολυετή διάρκεια του ενεργού βίου του/της. Αυτό συνεπάγεται ότι η εφάπαξ και συμπαγής μετάδοση γνωσιακών ενοτήτων σε άτομα νεαρής ηλικίας από τα τυπικώς δομημένα εκπαιδευτικά συστήματα, καίτοι συνεχίζει να είναι αναγκαία, αποδεικνύεται εκ των πραγμάτων ανεπαρκής. Έτσι, η τυπική μαθησιακή διαδικασία προφανώς χάνει τη μορφωτική αποκλειστικότητά της. Απαιτείται να συμπληρώνεται περαιτέρω είτε από μια διαδικασία αυτομάθησης είτε από τύπους οργανωμένης επανεκπαίδευσης και νέας επαγγελματικής κατάρτισης.

Με τη νεοφιλελεύθερη στρατηγική, όμως, η μόρφωση παύει να θεωρείται κοινωνικό δικαίωμα, που θεμελιώνει αντίστοιχες υποχρεώσεις του κράτους προς θετικές παροχές. Η εκπαίδευση εκλαμβάνεται ως ατομική –ή έστω οικογενειακή– επένδυση κεφαλαίου, άρα δεκτική αποτιμήσεων κόστους-αποτελέσματος. Οπότε η ευθύνη διατήρησης της ικανότητας προς απασχόληση μετακυλιέται στους ώμους του ίδιου του ενδιαφερομένου. Και από εκεί και πέρα όποιος αντέξει στον ανελέητο ανταγωνισμό, σε συνθήκες κοινωνικού δαρβινισμού...

Αντίστοιχη απόσυρση του κράτους από την ευθύνη παροχής παιδείας παρατηρείται και ως προς την ευθύνη του για την προαγωγή όρων σχετικά πλήρους απασχόλησης των πολιτών. Η νεοφιλελεύθερη συγχορδία καλεί τους ανθρώπους να παραιτηθούν από την ελπίδα για ένα μέλλον στο οποίο θα μπορεί να είναι κοινωνικά ενεργοί διά βίου και απασχολούμενοι. Τους κελεύει να αρκεστούν σε μια μειωμένη προσδοκία να διατηρηθούν, κατά βάσιν ιδίοις αναλώμασιν, «απασχολήσιμοι», σύμφωνα με όρους εργασίας που θα επιβάλλονται μονομερώς από τον πρώτο τυχόντα εργοδότη.

Επιπροσθέτως, η πολυειδής αλλοτρίωση της κοινωνικής συνύπαρξης, η τραυματική διασάλευση του κοινωνικού ιστού στις σύγχρονες κοινωνίες προξενούν μια απειλητική αίσθηση απόρριψης και ματαιότητας. Μια αίσθηση ασυνέχειας με το παρελθόν και δυσπιστίας σε κάθε έννοια ιστορικής προόδου για το μέλλον. Αυτή η αίσθηση μετεωρισμού επιδεινώνεται από την ερεβώδη απειλή της οικολογικής κατάρρευσης, την εκδήλωση πυρηνικών καταστροφών κ.λπ.

Με τι κουράγιο, επομένως, να δεσμευτεί η νεολαία σε μια πολυετή εκπαιδευτική εμπειρία, όταν εικάζει ότι ούτως ή άλλως το γέρας της «επιτυχίας» θα το γευθούν ολίγοι; Το πρόβλημα τούτο προφανώς καθίσταται οξύτερο ειδικά για τους αποφοίτους σχολών κοινωνικών επιστημών, με τα γνωστά χρόνια προβλήματα επαγγελματικής απορρόφησης⁷. Πώς να επιδοθούν οι νέοι και οι νέες στην κοπιαστική περιπέτεια της μόρφωσης, όταν και αυτή η ίδια η μαθησιακή διαδικασία υποβάλλει, με τρόπους ετερόνομους και ψυχαναγκαστικούς –ειδικά στη χώρα μας με μονολογική

7. Λόγου χάρη μονάχα δύο στους δέκα αποφοίτους του Παντείου Πανεπιστημίου, στο οποίο κατ'εξοχήν καλλιεργούνται οι κοινωνικές επιστήμες στη χώρα μας, ευρίσκουν κάποια θέση εργασίας στην οποία να μπορούν να χρησιμοποιήσουν τα τυπικά τους προσόντα.

διδασκαλία, ένα και μοναδικό σύγγραμμα⁹ κ.λπ., περιεχόμενα αλλότρια από την προοπτική μιας ανθρωπινότερης ζωής; Ή όταν, τέλος, οι κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις απλώς διαδέχονται άλληλες στο παιγνίδι της εξουσίας, μέσα σε πολιτικά συστήματα συνεχώς πιο αποξενωμένα από τις αληθινές ανάγκες των ανθρώπων;

Εξάλλου, εδώ και αρκετά χρόνια τα ιδρύματα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και έρευνας, περίπου σε όλες τις επιστήμες, τείνουν να λειτουργούν με κριτήρια κέρδους-ζημίας, οικονομικώς αποτιμήσιμα. Η τριτοβάθμια εκπαίδευση προσλαμβάνει ταχύτατα επιχειρηματικό χαρακτήρα⁹. Κεντρικά γνωρίσματα αυτής της διαδικασίας¹⁰ είναι τα ακόλουθα:

α) Στο γενικότερο κλίμα περιορισμού των ελλειμμάτων του δημόσιου τομέα, ψαλιδίζονται δραστικά οι δαπάνες λειτουργίας των δημόσιων πανεπιστημίων. Η χρηματοδότηση της ανώτατης παιδείας εξαρτάται όχι πια μονάχα από τον κρατικό προϋπολογισμό, αλλά και από επιχειρηματικά συμφέροντα. Αυτά τα τελευταία υπαγορεύουν στην έρευνα προσανατολισμούς και επιλογές ιδιοτελείς, μη γενικεύσιμες. Τοιοιτοτρόπως τίθεται σε αμφισβήτηση η ίδια η αναζήτηση της αλήθειας ως επιστημονικό ήθος και αρετή.

Αντισταθμίζεται, λοιπόν, κανείς ότι έτσι στενεύει απελπιστικά η ίδια η δυνατότητα να αναδειχθεί η αντινομική σύνθεση της πραγματικότητας ως «κοινωνικό πρόβλημα» προς δημόσια συζήτηση και προς πολιτική αντιμετώπιση. Καταλύεται, δηλαδή, η δυνατότητα αυτογνωσίας της κοινωνίας και η ικανότητα στοιχειώδους δημοκρατικού αυτοκαθορισμού της, από πολίτες ενήμερους και ελεύθερους¹¹, που αποφασίζουν συλλογικά να θέσουν με όρους πολιτικούς ζήτημα ελέγχου της ασύδοτης λειτουργίας των επιμέρους κεφαλαίων. Και επειδή αυτό το τελευταίο συμβαίνει σε μια κοινωνική μακροκλίμακα, η κερδοσκοπική ορθολογικότητα των επιμέρους οικονομικών υποκειμένων δημιουργεί μια τεράστια ανορθολογικότητα, απειλητική για τις ίδιες τις κοινωνικές, οικολογικές και πολιτικές προϋποθέσεις της κοινωνικής παραγωγής παγκοσμίως.

Υπό τις συνθήκες αυτές, φερ' ειπείν, γίνεται δύσκολα ανεκτή η ευρύτερη γνωστοποίηση μιας ασθένειας ή άλλης βλαπτικής επενέργειας στη δημόσια υγεία, η οποία εκκολάπτεται από δεδομένους τύπους οικονομικής δράσης και συμφερόντων

9. Για το χαρακτήρα αυτής της μεταλλαγής βλ. Σταύρος Μαυρουδίας, «Πανεπιστήμιο και καπιταλισμός», *Ουτοπία*, αρ. 18, 1995, σσ. 87-109, ιδίως σσ. 99-102. Βλ. και το άρθρο του Θεόδωρου Παρασκευόπουλου, «Τι λένε οι νεοφιλελεύθεροι για την παιδεία», σε δύο συνέχειες, *Η Εποχή*, 23 και 30 Ιουνίου 1996.

10. Νομοθετικά αυτή εκδηλώθηκε, κατά πρώτο και κύριο λόγο, με το Νόμο 2083/1992, έργο του τότε υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων Γεώργιου Σουφλιά. Μια σφαιρική αποτίμηση του νομοθετήματος αυτού επιχειρεί το άρθρο μου «Κριτικές παρατηρήσεις επί του Νόμου 2083/1992», *Νομικό Βήμα*, τόμος 41, 1993, σσ. 238-246.

11. Βλ. σχετικά το άρθρο μου, «Δημόσιος χώρος και δημοκρατία στο κατώφλι του εικοστού πρώτου αιώνα», στον τόμο *Όρα και σχέσεις δημόσιου και ιδιωτικού*, εκδόσεις Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1996, σσ. 141-156.

(π.χ. ζωικής ή φυτικής παραγωγής). Για την απόκρυψη παρόμοιων επενεργειών, μάλιστα, χρησιμοποιείται ως πρόσχημα ότι το συμφέρον των αντίστοιχων επιχειρήσεων αποτελεί «εθνικό συμφέρον»¹². Αλλά και στο πεδίο των επιστημών του ανθρώπου, έρευνα χρηματοδοτούμενη από εργοδοτική οργάνωση θεματικά –εν τέλει όμως και ιδεολογικά– θα στρέφεται πιθανότατα σε τρόπους αύξησης της ανταγωνιστικότητας μέσω μείωσης του κόστους εργασίας. Είναι πολύ αμφίβολο αν παρόμοιος χρηματοδότης¹³ θα δεχτεί να χρηματοδοτήσει έρευνα σχετική π.χ. με τρόπους μείωσης της ανεργίας ή με ενσωμάτωση δαπανών για την προστασία του περιβάλλοντος στο συνολικό κόστος των παραγόμενων εμπορευμάτων και υπηρεσιών.

β) Η λειτουργία της γνώσης ως δραστηριότητας που αποτιμά τα πάντα σύμφωνα με την άτεγκτη λογική οικονομικών υπολογισμών¹⁴. Το ίδιο συμβαίνει και στη διαχείριση των πανεπιστημιακών πραγμάτων. Ενόψει τέτοιων κριτηρίων η ίδια η ενδοπανεπιστημιακή –και όχι μόνο– δημοκρατία αποβαίνει οχληρή διαδικασία. Στιγματίζεται ως χρονοβόρα, άρα μη «αποδοτική», δραστηριότητα. Η λήψη των κυριότερων αποφάσεων ανατίθεται σε ολιγομελή σώματα, με περιορισμένη δυνατότητα ελέγχου εκ των κάτω. Η εξουσία συγκεντρώνεται σε ολιγαρχική βάση νέας μορφής. Συγκεντρώνεται πραγματικά και συμβολικά γύρω από εκείνους που φέρνουν οικονομικούς πόρους, αναγκαίους για την επιβίωση και το γόητρο των πανεπιστημιακών τμημάτων και ινστιτούτων¹⁵. Η επιστημονική αξία και προσφορά καθενός υποκαθίσταται από την πολυπραγμοσύνη καθηγητών-μάντζερ.

γ) Η πρόδηλη πτώση της ποιότητας των βασικών σπουδών. Αυτή κατατείνει να προσλάβει μονόπλευρα χαρακτήρα επαγγελματικής κατάρτισης ή αγκυλώνεται σε εξειδικευμένες εξειδικεύσεις γνωστικών αντικειμένων στο εσωτερικό των πανεπιστη-

12. Αυτό συνέβη, π.χ., με την προσπάθεια απόκρυψης εκ μέρους της Μεγάλης Βρετανίας της λεγόμενης «νόσου των τρελών αγελάδων», η οποία προκλήθηκε από τον αφύσικο και συστηματικό τρόπο εκτροφής βοοειδών σε μεγάλες κτηνοτροφικές επιχειρήσεις. Ανάλογα ισχύουν για γενετικές μεταλλαγμένα φυτικά προϊόντα, προωθούμενα διεθνώς από γνωστή αμερικανική εταιρεία, υπό τις ευλογίες της κυβέρνησης των ΗΠΑ.

13. Το ίδιο, όμως, ισχύει για τα διευθυντικά όργανα και της ίδιας της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εφόσον και αυτά διαπνέονται εν γένει από το πνεύμα που προσιδιάζει στα συμφέροντα των κατόχων κεφαλαίου και των χρηματιστικών αγορών.

14. Βλ. Βασίλης Κρεμμυδάς, «Ο χαρακτήρας της σύγκρουσης του «ιδιωτικού» με το «κρατικό» στην τριτοβάθμια εκπαίδευση», *Ο Πολίτης δεκαπενθήμερος*, αρ. 23, 1996, σσ. 25-27.

15. Οσάκις η περαιτέρω διαχείριση των πόρων των πανεπιστημίων γίνεται με κριτήρια αγοράς και κερδοσκοπικές προθέσεις, μπορούν να συμβούν και οδυνηρές εκπλήξεις. Τέτοιο παράδειγμα προσφέρει ένα άκρως δυσάρεστο για το πανεπιστήμιο του Harvard πάθημα του περασμένου θέρους. Δύο νομπελίστες νεοφιλελεύθεροι οικονομολόγοι του πανεπιστημίου αυτού ανέλαβαν να εφαρμόσουν στην πράξη δοξασίες τους –για τις οποίες άλλωστε και τιμήθηκαν με το βραβείο Νόμπελ– σχετικά με την ταχεία και υψηλή απόδοση ριψοκίνδυνων χρηματιστικών τοποθετήσεων. Αποτέλεσμα ήταν η απώλεια εκατομμυρίων δολαρίων από το αποθεματικό του πανεπιστημίου, στον απόηχο της αισιατικής χρηματιστικής κρίσης.

μιακών τμημάτων¹⁶. Δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής ότι μέρος του ερευνητικού και εκπαιδευτικού προσωπικού παραμελεί τη ζωντανή μαθησιακή διαδικασία, αποδίδει μεγαλύτερη βαρύτητα σε έρευνα εξαργυρώσιμη στην αγορά, με την ευρεία έννοια του όρου.

Η κοινωνική έρευνα προτιμά να στρέφεται σε πεδία εφαρμογών, να γίνεται εμπειρική και ευθέως χρηστική, με παραγκωνισμό του θεωρητικού στοχασμού. Το πράττει με χρήση ποσοτικών μεθόδων, με δημοσκοπήσεις, έρευνες αγοράς, κάθε είδους εμπειρική έρευνα κ.ό.κ. Άλλο, πάλι, μέρος του προσωπικού εμπλέκεται απευθείας σε ιδιωτική επαγγελματική ή επιχειρηματική δράση ή διαπηδά σε τομείς άσκησης της πολιτικής εξουσίας.

δ) Ο παραμερισμός γνωστικών αντικειμένων και ολόκληρων τμημάτων, πρωτευόντως στις επιστήμες του ανθρώπου, με αιτιολογικό ότι δεν «πωλούν», ότι προκαλούν ελλείμματα κ.λπ. Προκειμένου να κατορθώσουν να επιβιώσουν, αρκετά πανεπιστημιακά τμήματα ωθούνται να στραφούν σε αγοραίες κατευθύνσεις. Θα ήταν θλιβερό να καταντήσουν κάποτε τα τμήματα Ιστορίας και Αρχαιολογίας επαγγελματικές σχολές ξεναγών για τουριστικά επαγγέλματα, μόνο και μόνο διότι ο τουρισμός αποτελεί βασικό πεδίο οικονομικής δραστηριότητας στη χώρα μας.

Σε παρόμοια σύνθεση πραγμάτων, οι βασικές επιστήμες, από τις οποίες θα ήταν δυνατή η καλλιέργεια κοινωνικής συνείδησης και κριτικής, τίθενται σε δυσμένεια. Με τη μονομερή προσκύρωση της επιστημονικής καλλιέργειας σε βραχυπρόθεσμες απαιτήσεις της αγοράς εργασίας, κινδυνεύει μακροπροθέσμως η ίδια η δυνατότητα της κοινωνίας να αναστοχάζεται τις προϋποθέσεις της κοινωνικής παραγωγής. Μήπως, όμως, έτσι διαγράφεται στο εξής η απειλή μιας γενικευμένης πνευματικής αφασίας, το εφιαλτικό ενδεχόμενο μιας κοινωνίας δίχως κριτική αυτοσυνείδηση; Ιδίως μάλιστα σε μια τεχνολογικώς υπερανάπτυγμένη και εν ταυτώ πειθαρχημένη κοινωνία υπηκόων;

Η νεοφιλελεύθερη αντίληψη για την παιδεία εκπέμπει την ιδέα ότι από τούδε και εφεξής οι δυνάμεις της μισθωτής εργασίας πρέπει να συμφιλιωθούν με την «απασχολησιμότητα» όσων είναι ικανοί προς εργασία. Η αντίληψη αυτή επιβαρύνεται με την πρόσδοση ενός εργαλειακού χαρακτήρα στο μορφωτικό ιδεώδες που εισηγείται. Ταυτίζει τις έννοιες «μόρφωση» και «επανεκπαίδευση» με την παροχή γνώσεων και δεξιοτήτων πρωτευόντως χρηστικού χαρακτήρα, δηλαδή άμεσα εφαρμόσιμων στην αγορά εργασίας.

Υποβαθμίζει συνάμα τη σύνθετη προσωπικότητα του ανθρώπινου εαυτού σε μόνη τη διάστασή του ως εργαζόμενου όντος και καταναλωτή. Φιλοσοφικό υπονοούμενο αυτής της αλλοτριωτικής θέσης είναι μια ηθικώς υποτιμητική εικόνα κοινωνικώς ανήμπορου ατόμου, ως οικονομικού υποκειμένου, αποκλειστική μέριμνα του οποίου –ακόμη και στον «ελεύθερο» χρόνο του– είναι πώς να πουλήσει καλύτερα το

16. Βλ. Νίκος Θεοτοκάς, «Για τα προγράμματα εγκύκλιων σπουδών στις κοινωνικές επιστήμες». *Ο Πολίτης δεκαπενθέμηρος*, αρ. 52, 1998, σσ. 9-11.

τομάρι του σε οποιονδήποτε εργοδότη στην αγορά εργασίας. Περιπτώ να προσθέσει κανείς ότι σε αυτήν την εικόνα δεν τίθεται καν θέμα εκμετάλλευσης και αλλοτρίωσης των «απασχολήσιμων» ανθρώπων.

Δεν πρέπει να παροράται, άλλωστε, ότι η μονόπλευρη καλλιέργεια χρηστικής μάθησης στους νέους ανθρώπους μπορεί να αποδειχθεί συνυπεύθυνη για τη μη εξεύρεση θέσεων εργασίας. Στο σύγχρονο περιβάλλον εργασιακών σχέσεων αδιάπνυτες τεχνολογικές εξελίξεις ενδέχεται να καθιστούν ολόκληρες μαθησιακές ενότητες παρωχημένες μέσα σε σχετικώς σύντομα χρονικά διαστήματα. Αυτό συνεπάγεται ότι πτυχιούχοι με τα παραπάνω χαρακτηριστικά αποδεικνύονται σύντομα ημιμαθείς επιστήμονες, ανίκανοι είτε για συνολικές συλλήψεις είτε για κριτική σκέψη, ο καθένας στην επιστήμη και στην τέχνη του.

Η ίδια η καθαρώς χρηστικής αξίας μόρφωσή τους καθίσταται έτσι παράγοντας για την ταχεία απαξίωσή τους στην αδυσώπητη αγορά εργασίας. Γνώση εξ ολοκλήρου προσανατολισμένη στα κελύσματα μιας ραγδαίως μεταβαλλόμενης αγοράς απαξιώνεται εξίσου ταχέως. Ημιμαθείς απόφοιτοι μεσοπροθέσμως διατρέχουν έτσι τον κίνδυνο να αποβληθούν από την αγορά εργασίας ως αδαείς, αφού θα χρειάζονται επί πλέον γνωστικές ενότητες, τις οποίες ουδέποτε είχαν την ευκαιρία να διδαχθούν ή να αφομοιώσουν.

Εξάλλου, ειδικώς οι κοινωνικές επιστήμες υφίστανται πελώρια κακομεταχείριση σε ιδιωτικά ψευτοπανεπιστήμια στη χώρα μας, που λειτουργούν με ασαφές και θολό θεσμικό πλαίσιο. Σε αυτά, έτσι κι αλλιώς, η παροχή γνώσης είναι απλό μέσον ή επίφαση για το σκοπό της απόσπασης οικογενειακού εισοδήματος, για την εμπόρευση προσδοκιών επιτυχίας που διαφημίζονται επιτηδείως και αργά ή γρήγορα διαψεύδονται¹⁷. Καίτοι συνεργάζονται με αλλοδαπά πανεπιστήμια, συνήθως βρετανικά, στερούνται βασικών προϋποθέσεων ακαδημαϊκής λειτουργίας και παρέχουν σπουδές αμφίβολης ποιότητας. Διαμορφώνεται έτσι στη χώρα μας ένα ιδιόρρυθμο *dumbing* παιδείας, πρόσφορο για επιχειρηματικές βλέψεις με υψηλό βαθμό προσδοκίας κερδών.

ε) Οι ακαδημαϊκές λειτουργίες διαπνέονται εμφανώς πλέον από κριτήρια εργαλειακής και σχεδόν αποκλειστικής οικονομικής ορθολογικότητας¹⁸. Και αυτές ακόμη οι επιστήμες του ανθρώπου, προκειμένου να επιβιώσουν, αναγκάζονται να προσλάβουν οιονεί τεχνολογικό χαρακτήρα, σε βάρος του κριτικού και χειραφετητικού δυναμικού τους. Το πνεύμα αυτό διαπερνά προγράμματα σπουδών, διακατέχει προγράμματα επιστημονικών ερευνών, θέτει τη σφραγίδα του στις τρέχουσες ακα-

17. Διαψεύδονται, όχι μόνον επειδή ο συνολικός αριθμός θέσεων εργασίας είναι κατά το μάλλον ή ήττον σταθερός, αλλά και διότι οι απόφοιτοι αυτής της κατηγορίας είναι εφοδιασμένοι με ένα επίχρισμα γνώσεων, δίχως σοβαρό γνωσιακό υπόβαθρο.

18. Αυτό διαφαίνεται, μεταξύ άλλων, στο ζήτημα της «αξιολόγησης» των επιδόσεων των ιδρυμάτων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, με κριτήρια ποσοτικώς μετρήσιμα. Περί αυτών ασχολείται το άρθρο μου «Αξιολόγηση των ΑΕΙ και ΤΕΙ», *Η Εποχή*, 7 Απρ. 1996.

δημαϊκές συμβάσεις. Επηρεάζει επίσης καίρια επιστημονικές σταδιοδρομίες και προσδοκίες ανέλιξης επιστημόνων και πανεπιστημιακών.

Υπό το πρόσχημα της οικονομικής «αυτοτέλειας» των πανεπιστημιακών ιδρυμάτων και των ινστιτούτων, επιχειρείται κατ' ουσίαν μια *απορρύθμιση του χώρου της ανώτατης παιδείας*. Η απορρύθμιση αυτή συμπορεύεται με την απορρύθμιση της αγοράς εργασίας και την αναρρύθμιση των αγορών κεφαλαίου, υπηρεσιών και εμπορευμάτων του σύγχρονου καπιταλισμού. Η διατυμπανιζόμενη «ευελιξία» οικονομικών υπολογισμών καταδικάζει τις αμοιβές των πανεπιστημιακών και την ίδια την απασχόλησή τους σε μια διαρκή ανασφάλεια, υπό τη συνεχή δαμόκλεια σπάθης της κερδώας αποδοτικότητας. Όσο για την προωθούμενη «ευελιξία» των προγραμμάτων σπουδών, αυτή σπανίως πλέον υπαγορεύεται από ανησυχίες γνησίως επιστημονικές, από την επιθυμία διεπιστημονικής προαγωγής του επιστημονικού πνεύματος. Συχνότερα παρωθείται από λόγους προσέλκυσης «καλύτερης», δηλαδή ευπορότερης και μεγαλύτερης, μερίδας φοιτητικού πληθυσμού ως καταναλωτικού κοινού.

Β. Απορρύθμιση της ανώτατης παιδείας στη σημερινή Ελλάδα

Η ανώτατη παιδεία στη χώρα μας φαίνεται να έχει εισέλθει σε μια τροχιά γοργής απορρύθμισής της, με γνωρίσματα όπως τα προπεριγραφόμενα. Η απορρύθμιση αυτή αφορά πρωτίστως στην εκ των ένδον υπονόμευση του δημόσιου χαρακτήρα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Παραλλήλως, βεβαίως, ασκούνται πολλαπλές πιέσεις, πρώτον, για ίδρυση ιδιωτικών πανεπιστημίων, είτε από εντόπια ιδιωτικά εκπαιδευτήρια παραπαιδείας κάθε μορφής είτε από ξένα –κυρίως βρετανικά και αμερικανικά– πανεπιστήμια. Και δεύτερον, προετοιμάζεται το έδαφος για ίδρυση πανεπιστημιακών τμημάτων από νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου.

Σημειωτέον ότι «η σύσταση ανώτατων σχολών από ιδιώτες απαγορεύεται» βάσει του άρθρου 16 παρ. 8 του ισχύοντος Συντάγματος. Εξ αντιδιαστολής μπορεί να συναχθεί ότι η σύσταση ανώτατων σχολών από νομικά πρόσωπα *δημοσίου δικαίου* δεν απαγορεύεται, είναι συνταγματικώς ανεκτή. Παρά ταύτα, *ratio* της ρύθμισης αυτής είναι ότι σε κάθε περίπτωση θα πρέπει να αποκλείεται η ανάμιξη, φανερή ή έμμεση, «ιδιωτών» στη «σύσταση», αλλά προφανώς και τη χρηματοδότηση και τη λειτουργία των ανώτατων σχολών, οι οποίες παραμένουν κατ' αποκλειστικότητα στη ζώνη ευθύνης του δημόσιου τομέα. Πράγμα που σημαίνει ότι απαγορεύεται «ιδιώτες», δηλαδή φυσικά πρόσωπα και νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου, να αναμινύονται στη σύσταση, χρηματοδότηση και λειτουργία ανώτατων σχολών, *έστω και αν αυτές ιδρύονται από νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου*¹⁹.

19. Τουναντίον καθόλου δεν απαγορεύονται, φυσικά, οι χαριστικές πράξεις, ιδίως δωρεές ιδιωτών στα πανεπιστήμια. Επ' αυτού όμως παρατηρείται μια κατάδηλη δυστοκία, η εξήγηση της οποίας απαιτεί ιδιαίτερη εξέταση, μια πτυχή της οποίας, πάντως, έχει να κάνει και με τη γενικότερη δυναμική του ελληνικού καπιταλισμού μεταπολεμικά. Ούτε θα ήταν δυνατόν να απαγορεύεται η σύναψη δανείου

Έτσι, ενδέχεται μελλοντικά να ιδρυθούν πανεπιστημιακά τμήματα από ΝΠΔΔ, όπως οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης ή την Εκκλησία της Ελλάδος. Αν, μάλιστα, όπως είναι το πιθανότερο, συνεχιστεί με την ίδια εμμονή η κυβερνητική πολιτική περιορισμού των δημόσιων δαπανών για την ανώτατη παιδεία, τότε παρόμοια Τμήματα θα λειτουργήσουν με ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια και χρηματοδότηση, αφού τέτοια νομικά πρόσωπα στη χώρα μας στερούνται ικανών ιδίων πόρων προς τούτο. Όσο για το επίπεδο των ακαδημαϊκών προδιαγραφών λειτουργίας τους, αυτό κατά πάσα πιθανότητα θα είναι χαμηλό, αν όχι υποτυπώδες, ευεπίφορο σε κάθε είδους εξωακαδημαϊκές επιρροές, τοπικιστικές σταθμίσεις, υπολογισμούς σχέσεων πολιτικής πελατείας, βλέψεις για εθνικιστική ή θρησκευτική «ακεραιοφροσύνη» (φονταμενταλισμό).

Όστόσο, ακόμη μεγαλύτεροι κίνδυνοι ελλοχεύουν για το μέλλον του ίδιου του ελληνικού *δημόσιου* πανεπιστημίου. Οι κυβερνήσεις της δεκαετίας του 1990 στην Ελλάδα επέλεξαν, καθώς φαίνεται, να εξεύρουν τρόπους κάλυψης της αυξημένης ζήτησης για ανώτατη παιδεία, δίχως όμως να αυξηθεί το ποσοστό του 2,9% στο ακαθάριστο εθνικό προϊόν, ποσοστό που αντιστοιχεί σε δημόσιες δαπάνες προορισμένες για τις τρεις βαθμίδες της δημόσιας εκπαίδευσης²⁰. Το ποσοστό αυτό είναι στην πραγματικότητα ακόμη πιο πενιχρό, διότι σε αυτό συμπεριλαμβάνονται και πόροι προερχόμενοι από την Ευρωπαϊκή Ένωση! Συγχρόνως οι αντίστοιχοι κομματικοί σχηματισμοί υποθάλλουν σταθερά ή ενθαρρύνουν ανοικτά μια έμμεση ιδιωτικοποίηση των πανεπιστημιακών λειτουργιών.

Την ίδια χρονική περίοδο η κυβερνητική πρακτική έχει αναδείξει ως αποφασιστικό παράγοντα στην άσκηση δημόσιας πολιτικής στο πεδίο της ανώτατης εκπαίδευσης τα κονδύλια που προέρχονται από πόρους της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Μετα-

από το τραπεζικό σύστημα, προκειμένου ένα ΝΠΔΔ να μπορέσει να χρηματοδοτήσει τη σύσταση και λειτουργία ενός πανεπιστημιακού τμήματος. Το κρίσιμο ζήτημα, ενόψει της συγκεκριμένης συνταγματικής ρύθμισης, είναι να αποφευχθεί η θεσμική ανάμιξη ιδιωτών σε οποιαδήποτε από τις ακαδημαϊκές λειτουργίες των πανεπιστημίων, είτε του Δημοσίου είτε ΝΠΔΔ.

20. Ενώ το αντίστοιχο ποσοστό στις άλλες χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι κατά μέσον όρο 5,5%, δηλαδή σχεδόν διπλάσιο! Το πλέον πρόχειρο αντεπιχείρημα που επιστρατεύεται εν προκειμένω είναι ότι η χώρα μας δαπανά ολιγότερα για την παιδεία –ή την κοινωνική πρόνοια– από όσο θα ήταν επιθυμητό, διότι έχει να αντιμετωπίσει αυξημένες αμυντικές δαπάνες. Δεν προσφέρεται ο χώρος για αντίκρουση παρόμοιας πολιτικής θέσης. Ας αρκεστούμε γι' αυτό σε δύο εκτιμήσεις γενικού χαρακτήρα. Κατ' αρχάς, το ύψος και η κατανομή των αμυντικών δαπανών συναρτώνται με καίριες επιλογές εξωτερικής πολιτικής. Με κάποιες άλλες επιλογές αυτού του είδους είναι δυνατόν να υπάρξει σοβαρή μείωση των αμυντικών δαπανών. Κατά δεύτερο λόγο, το ύψος και η κατανομή των κονδυλίων του κρατικού προϋπολογισμού θέτουν ζήτημα ιεράρχησης και προτεραιοτήτων, δηλαδή ένα κατ' εξοχήν *πολιτικό* ζήτημα. Ας δοκιμάσει ο καθένας μας την ευστάθεια της θέσης αυτής στην υποθετική περίπτωση που η χώρα μας δε θα είχε αναλάβει τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004, δεσμεύοντας τεράστιους πόρους σε ένα σκοπό αμφίβολης αξίας, άρα, αναποδράστως, αφαιρώντας τους πόρους αυτούς από άλλους σκοπούς που θα ήταν δυνατόν να επιδιωχθούν με κοινωνικώς επωφελέστερο τρόπο για τη χώρα.

ξύ των κονδυλίων αυτών δεσπόζουσα θέση καταλαμβάνουν το κονδύλια του λεγόμενου «Επιχειρησιακού Προγράμματος Εκπαίδευσης και Αρχικής Κατάρτισης» (ΕΠΕΑΕΚ)²¹. Από τη φύση του φιλόδοξου αυτού Προγράμματος μπορούμε να εκφέρουμε τη γενική εκτίμηση ότι θα ήταν προσφορότερο τα κονδύλια αυτά να προσανατολιστούν μάλλον προς τα ΤΕΙ και λιγότερο προς τα ΑΕΙ. Αντιθέτως, η κυβερνητική πολιτική προτίμησε να τα κατευθύνει προς τα πανεπιστήμια. Και με μοχλό τα κονδύλια αυτά η εκπαιδευτική πολιτική των κυβερνήσεων της δεκαετίας που εκπνέει απέβλεψε στη μετατροπή των δημόσιων ΑΕΙ σε δημόσιες επιχειρήσεις, σε επιχειρηματικά πανεπιστήμια.

Κοινό πεπρωμένο των εκπαιδευτικών εγχειρημάτων που χρηματοδοτούνται με κοινοτικούς πόρους είναι ο βραχύς χρονικός τους ορίζοντας. Οπότε με την εξάντλησή του, η οικονομική βιωσιμότητά τους καθίσταται εντελώς αβέβαιη και μετέωρη. Εκτός, φυσικά, αν αυτή εξασφαλιστεί είτε με την επιβολή διδάκτρων είτε με την εξεύρεση πόρων και χορηγιών από ιδιώτες. Παρόμοια εξέλιξη, όμως, θα επιφέρει μια βαθύτατη αλλοίωση στην εκπαιδευτική φυσιογνωμία των ΑΕΙ, αφού τόσο τα προγράμματα διδασκαλίας όσο και η διενεργούμενη έρευνα μέσα σε αυτά θα υπογορεύονται από αγοραίες σκέψεις και όχι από ακαδημαϊκές εκτιμήσεις.

Επιπροσθέτως, διαφαίνεται ο κίνδυνος οι απόφοιτοι από τέτοια εκπαιδευτικά προγράμματα κατάρτισης να διαθέτουν ίσως ορισμένο αριθμό χρηστικών γνώσεων, πλην, όμως, να στερούνται εκείνου του κρίσιμου αποθέματος γενικών γνώσεων που θα τους επέτρεπε μια ουσιαστική ανανέωση του μορφωτικού τους επιπέδου στο διηνεκές. Οπότε το πιστοποιητικό κατάρτισης που θα λαμβάνουν θα έχει περιορισμένη γνωστική αξία σε μια αγορά εργασίας που διακρίνεται έτσι κι αλλιώς από στενότητα νέων θέσεων απασχόλησης. Έστω ότι συγκροτείται ένα πρόγραμμα σπουδών επιλογής σε κάποιο πανεπιστήμιο με αντικείμενο την περιβαλλοντική και ενεργειακή τεχνολογία. Τέτοια, όμως, επιστημονικά αντικείμενα καλλιεργούνται –κατά τεκμήριο μάλιστα με πολύ πιο μεθοδικό τρόπο– σε κλασικού τύπου πανεπιστημιακά τμήματα. Οπότε γεννιέται το ερώτημα, τι το ουσιαστικό θα μπορούσε να προσφέρει ένα ΠΣΕ στους σπουδαστές και τις σπουδάστριές του²².

Τα τελευταία χρόνια και στις μέρες μας η στόχευση αυτή επιδιώκεται, ανάμεσα σε άλλα, με τις εξής μεθοδεύσεις:²³

α) Με μεταπτυχιακά προγράμματα που λειτουργούν εξ αρχής με δίδακτρα σε βάρος των φοιτητών και φοιτητριών και ενίοτε εντάσσονται στο ΕΠΕΑΕΚ, εφόσον

21. Βλ. το διαφωτιστικό άρθρο του Ανάστου Αναστόπουλου, «ΕΠΕΑΕΚ: Τα ελληνικά πανεπιστήμια στην εποχή των επιχειρησιακών προγραμμάτων», *Ο Πολίτης δεκαπενθήμερος*, αρ. 51, 1998, σσ. 18-21.

22. Δανειζομαι το παράδειγμα από μακροσκελή συνέντευξη του Νίκου Πετραλιά, «Οι "μεταρρυθμίσεις" απορρυθμίζουν το δημόσιο χαρακτήρα του Πανεπιστημίου», περιοδικό *Άλφα*, Νοέμβριος 1998, σσ. 24-29.

23. Βλ. σχετικά το διαυγές άρθρο του Νίκου Πετραλιά, «Οι επικίνδυνες "μεταρρυθμίσεις"», εφημερίδα *Η Καθημερινή*, 8 Νοεμβρίου 1998, σελ. 24.

έχουν επαγγελματικό προσανατολισμό. Εξάλλου, διακηρυγμένος στόχος από την πλευρά του υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων είναι να δίνεται προβάδισμα σε μεταπτυχιακά προγράμματα που θα συμβάλλουν στην ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας και στην ανάπτυξη νέων επαγγελμάτων²⁴.

Αντιθέτως, η ανάπτυξη κλασικού τύπου μεταπτυχιακών σπουδών, με έμφαση στη βασική και εμβαθυμένη έρευνα στις επιστήμες του ανθρώπου και της φύσης, αποθαρρύνεται και υποβιβάζεται συνειδητά. Καλό είναι, πάντως, να μη λησμονείται ότι παρόμοια στοχοθεσία μεταλαμπαδεύεται επίμονα και από τα διευθυντικά όργανα της ίδιας της Ευρωπαϊκής Ένωσης προς τα κράτη-μέλη, υπό την επήρεια των νεοφιλελεύθερων δογμάτων.

β) Με Προγράμματα Σπουδών Επιλογής (ΠΣΕ) προπτυχιακού επιπέδου²⁵, διαφορετικά από τις συμβατικές σπουδές. Τα προγράμματα αυτά εντάσσονται σε δημόσια πανεπιστημιακά τμήματα, παραλλήλως προς τα συμβατικά προπτυχιακά προγράμματα σπουδών. Έτσι, στο εσωτερικό του πανεπιστημίου διεξάγονται σπουδές δύο ταχυτήτων και ποιότητων.

Πρόσβαση σε αυτά τα «προγράμματα σπουδών επιλογής» έχουν σπουδαστές και σπουδάστριες κάθε ηλικίας, όντας απλώς διατεθειμένοι να καταβάλλουν δίδακτρα, χωρίς να εισάγονται βάσει πανελλήνιων εξετάσεων ή βάσει των λυκειακών τους επιδόσεων. Όσο για το περιεχόμενο αυτών των προγραμμάτων, αυτό είναι δεδηλωμένως αναπροσαρμόσιμο ανάλογα με τρέχουσες ανάγκες της αγοράς και πάντως όχι δομημένο σύμφωνα με τις πρόσφορες επιστημολογικές συντεταγμένες της οικείας επιστήμης.

Για την εξυπηρέτηση των ΠΣΕ δεσμεύεται μερίδα από το προσωπικό των τμημάτων, επιστημονικό και διοικητικό. Έτσι όμως η μερίδα αυτή εν πολλοίς αποσπάται από τα κύρια διδακτικά, ερευνητικά και διοικητικά καθήκοντά της, με επίπτωση την αφαίρεση πολύτιμων δυνάμεων σε βάρος των συμβατικών προγραμμάτων σπουδών. Επίσης, για τη διενέργεια των ΠΣΕ χρησιμοποιείται κατ' ανάγκην η –ήδη ανεπαρκής– υποδομή των τμημάτων, με αποτέλεσμα μια πτώση της ποιότητας απόδοσης του δημόσιου πανεπιστημίου. Για το λόγο αυτόν έχει προβλεφθεί νομοθετικά η ανοικτή συνεργασία με κάθε είδους εξωπανεπιστημιακούς φορείς, προφανώς ως επί το πλείστον με ιδιωτικά εκπαιδευτήρια, για την εξασφάλιση στέγης προς διδασκαλία.

Συν τοις άλλοις, οι ενεχόμενοι σε αυτά τα προγράμματα δεν είναι υποχρεωμένοι να δίνουν απαραίτητως λόγο στη Γενική Συνέλευση του αντίστοιχου τμήματος

24. Έτσι, στις οικονομικές επιστήμες θα δίνεται προτεραιότητα σε μεταπτυχιακό πρόγραμμα π.χ. marketing, τεχνικών για έρευνα αγοράς ή μαθηματικών για επιχειρήσεις. Και όχι, για παράδειγμα, στη θεωρία της πολιτικής οικονομίας. Σε παρόμοια ιεράρχηση προτεραιοτήτων, περιέχεται σε δεύτερη μοίρα η ουσιαστική εμβάθυνση στα θεμέλια περίπου όλων των επιστημών!

25. Ειδικώς γι' αυτά, βλ. τα ομότιπλα άρθρα του Νίκου Θεοδοκό, *Ο Πολίτης δεκαπενθήμερος*, τεύχη 56 και 57 (25 Σεπτ. και 23 Οκτ. 1998), σσ. 14-15 και 9-11 αντιστοίχως.

για όλα αυτά. Τούτο, ωστόσο, πλήττει καταφανώς την ενδοπανεπιστημιακή δημοκρατία και διαφάνεια. Διότι το κυρίαρχο συλλογικό όργανο κάθε τμήματος αποστερείται τεχνηέντως τη δυνατότητα να αποφασίζει για τη διάθεση και αξιοποίηση του συνόλου του προσωπικού και της υποδομής του. Η εμβέλεια των αποφάσεων του εξαντλείται μονάχα ως προς τη λειτουργία του κανονικού προγράμματος σπουδών.

Το μειονέκτημα αυτό επιβαρύνεται κατακόρυφα με την ασαφή θεσμική άρθρωση των ΠΣΕ στο εσωτερικό των πανεπιστημιακών τμημάτων. Πίσω από την αθώα πρόσοψη κάποιων προγραμμάτων διδασκαλίας μαθημάτων υποκρύπτονται παράλληλα και αφανή οιονεί τμήματα, με δικό τους φοιτητικό πληθυσμό και χωριστό πτυχίο. Ίσως και με αριθμό διδασκόντων που δε θα είναι καν μέλη ΔΕΠ. Αρχικώς, μάλιστα, είχε προβλεφθεί να έχουν και εκπρόσωπό τους στη Σύγκλητο. Τοιουτοτρόπως, βεβαίως, θα αλλοιωνόταν η κανονική σύνθεση της Συγκλήτου, με την παρουσία σε αυτήν ατόμων που εκπροσωπούν κάποιο πρόγραμμα και όχι τμήμα.

Επί πλέον, οι λειτουργίες των ΠΣΕ στεγανοποιούνται από διαδικασίες εκλογής εκπροσώπων σε συνελεύσεις, καθώς και από διαδικασίες ανάδειξης φοιτητικών συμβουλίων. Διδάσκοντες και σπουδαστές αποχωρίζονται έτσι την ιδιότητα του ακαδημαϊκού πολίτη, ο οποίος διεκδικεί να συμμετέχει ισότιμα στις ακαδημαϊκές διαδικασίες, εκθέτοντας και εκτιθέμενος σε επιχειρήματα. Όπως και γενικότερα, η δημοκρατία σταματά στην εξώθυρα της επιχείρησης...

Εν κατακλείδι, πρόκειται για «παρα-τμήματα» που μπορούν να λειτουργούν εν κρυπτώ, με δημοκρατικό έλλειμμα, κατ' εικόνα και ομοίωσιν ιδιωτικού σχολείου. Και λειτουργούν κατ' αποτέλεσμα σε βάρος των «κανονικών» τμημάτων, από πολλές απόψεις. Λειτουργούν, μάλιστα, και ανταγωνιστικά προς τα ίδια τα φιλοξενούμενα τμήματα, δεδομένου ότι το πρόγραμμα σπουδών και το «πτυχίο» ενός ΠΣΕ έχει περιεχόμενο συναφές προς το πρόγραμμα και το πτυχίο του κανονικού τμήματος. Δε χρειάζεται, εξάλλου, μεγάλη φαντασία να υποθέσει κανείς ότι αυτός ο εγγενής ανταγωνισμός θα αναπαράγεται και μεταξύ των συναδέλφων στο ίδιο –υποτίθεται, ενιαίο– τμήμα. Όχι μόνον επειδή μονάχα κάποια μερίδα από αυτούς θα έχει ένα επιμίσθιο, αλλά και επειδή οι ίδιοι οι όροι ανάληψης διδακτικών και διοικητικών ευθυνών στο εσωτερικό του τμήματος μεταβάλλονται δραστικά.

Προς αποφυγήν αχρείαστων παρανοήσεων, αρμόζει να λεχθεί ότι οι ανωτέρω σκέψεις στρέφονται εναντίον της ρητής ή υπόρρητης ratio, που διαπνέει την όλη ιδέα των ΠΣΕ, όπως αυτή έχει αποκρυσταλλωθεί νομοθετικά. Αναφέρονται, λοιπόν, σοβαροί κίνδυνοι εκτροπής του Πανεπιστημίου σε έργα, σκοπούς και μέσα, που δεν προσοιδιάζουν στην καλώς νοούμενη φύση του. Επομένως, οι εκτιθέμενες ανωτέρω αντιρρήσεις ή επιφυλάξεις ούτε προβαίνουν σε δίκη προθέσεων οποιουδήποτε ούτε διατυπώνουν εκ προοιμίου κάποια αδιαφοροποίητη μομφή.

Δεν αποκλείεται να υπάρξουν περιπτώσεις στις οποίες κάποιο τμήμα²⁶ θα α-

26. Αυτό είναι το κύριο επιχείρημα που ο Ιωάννης Καζάζης επιστρατεύει υπέρ των ΠΣΕ, σε άρθρο σχετικό με τα ΠΣΕ, στην εφημερίδα *Καθημερινή*, 25 Νοεμβρίου 1998. Ο αρθρογράφος μοιάζει να

ποφασίσει, μετά από ενδελεχή διάλογο των μελών του, με ώριμη σκέψη και επαρκή διαφάνεια, να συγκροτήσει ένα πρόγραμμα σπουδών επιλογής, υπό τον έλεγχο της Γενικής Συνέλευσής του και με όρους κατά το δυνατόν ολιγότερο επαχθείς για την εκτύλιξη του κανονικού προγράμματος σπουδών. Αυτό, όμως, θα συμβεί έτσι, επειδή οι συνάδελφοι του τμήματος θα συναποφασίσουν προς αυτή την κατεύθυνση και με αυτό το πνεύμα και όχι επειδή ο σχετικός νόμος το διασφαλίζει. Κατά τα λοιπά, όμως, ακόμη και αν αυτό συμβεί με αυτόν τον τρόπο, πιθανώς ορισμένες άλλες αντιρρήσεις από όσες διατυπώθηκαν προηγουμένως, να διατηρούν ακέραιη την ισχύ τους.

γ) Με την ίδρυση «Ανοικτού Πανεπιστημίου», βασισμένου σε εξ αποστάσεως διδασκαλία και με καταστατικές προδιαγραφές μειωμένης ακαδημαϊκής περιωπής, πέρα από το θεσμικώς διευθετημένο σύστημα λειτουργίας των άλλων ΑΕΙ. Ιδίως αξίζει να τονιστεί ότι στη Διοικούσα Επιτροπή –όχι Σύγκλητο– αυτού του οιοινεί πανεπιστημίου θα συμμετέχουν εκπρόσωποι φορέων ισχύος άσχετων προς το πανεπιστήμιο, όπως η Εκκλησία, τραπεζικοί οργανισμοί κ.ά. Με αποτέλεσμα η οργάνωση των σπουδών και η διοίκηση του πανεπιστημίου να εμπλέκεται σε μια διελκυστίνοδα διαπραγματεύσεων και συμβιβασμών, με κριτήρια ξένα προς την επιστήμη και κατά παράβαση της ακαδημαϊκής αυτοτέλειας των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων.

δ) Με την ίδρυση νέων τμημάτων, μη συμβατικού χαρακτήρα, με εξειδικευμένο προσανατολισμό, με πολυδιάσπαση του ενιαίου γνωστικού αντικειμένου της αντίστοιχης επιστήμης και με πρόθεση μονοδιάστατης επαγγελματικής κατάρτισης.

υπαινίσσεται ότι η νομοθετική κατοχύρωση των ΠΣΕ ουδέν πάσχει, αφού το τμήμα που διοικεί ο ίδιος ως πρόεδρος έχει εκπονήσει ένα ΠΣΕ με ποιοτικές προδιαγραφές και πλήρη διαφάνεια. Ακόμη και αν το τελευταίο είναι αληθές, το επιχείρημα στερείται πειστικότητας, αφού εγκλείει ένα λογικό άλμα. Γενικεύει μια μεμονωμένη περίπτωση, ομιλώντας *pars pro toto*. Όμως σε ζητήματα νομοθετικής πολιτικής οφείλουμε να τοποθετούμαστε με θέσεις γενικότερης ισχύος και όχι να γενικεύουμε αυθαίρετα μια μεμονωμένη, προσωπική εμπειρία.

Κατά τα άλλα, το κείμενό του εκλαμβάνει ως δεδομένο το κυρίως ζητούμενο. Αντιπαρέρχεται ολότελα το πρόβλημα της απαράδεκτα χαμηλής χρηματοδότησης της ανώτατης παιδείας από το ελληνικό κράτος, σιωπηρώς συμβιβάζόμενος με την κατάσταση αυτήν. Και επιδιώκει εγκώμια σε όσους «δραστήριους» πανεπιστημιακούς, όπως ο ίδιος, καταφέρνουν να εξασφαλίζουν πόρους στο τμήμα τους από άλλες πηγές, ακόμη και από την αγορά. Αλίμονο, όμως, αν η ανάπτυξη καθενός πανεπιστημιακού τμήματος κρεμόταν κυρίως από την πολυπραγμοσύνη κάποιου μάντζερ καθηγητή...

Προφανώς ο ίδιος ο κ. Καζάζης τίποτε το αρνητικό δε διαβλέπει σε αυτή την εξέλιξη, στην εξάρτηση του πανεπιστημίου από την αγορά αμέσως προσεχώς. Ούτε και δείχνει να αντιλαμβάνεται οποιονδήποτε άλλο κίνδυνο για το κανονικό πρόγραμμα σπουδών και γενικότερα για το δημόσιο χαρακτήρα του πανεπιστημίου, από όσους επισημαίνονται ανωτέρω. Υπεκφέρει όλα τα προβλήματα ουσίας που τα ΠΣΕ πράγματι θέτουν, με ένα επιχείρημα διαφορετικής τάξεως. Επικαλείται ένα επιχείρημα αρμοδιότητας, ότι δηλαδή κάθε τμήμα δικαιούται να χαράσσει αυτοτελώς –εδώ σε σχέση προς αντίθετες, γενικότερες εκτιμήσεις της Συγκλήτου του αντίστοιχου πανεπιστημίου– την πορεία της ανάπτυξής του. Παρέλκει στο σημείο αυτό να επεκταθούμε σε άλλα προβληματικά σημεία του κρινόμενου κειμένου.

Η προώθηση των ανωτέρω μεταρρυθμίσεων μέλλει να μεταλλάξει τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα της χώρας σε δημόσιες επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας (ΔΕΚΟ), με ακαδημαϊκό επίπεδο ελάχιστα ανώτερο ή διαφορετικό από εκείνο των Ινστιτούτων Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΙΕΚ). Η απορρύθμιση του δημόσιου χώρου της ανώτατης παιδείας κινδυνεύει να είναι τέτοιας έντασης και έκτασης, ώστε η όποια αναρρύθμισή του μελλοντικά να καταστεί πλέον δυνατή μονάχα σε ένα πολύ χαμηλό σημείο νέας ισορροπίας²⁷.

III. Αντίσταση γύρω από δεσμευτικές αρχές ακαδημαϊκής πολιτικής

Τι μπορούν, άραγε, να αντιπάρουν σε αυτό το σκυθρωπό πνευματικό τοπίο όσοι και όσες δεν έχουν απολέσει την πίστη τους στις αξίες ενός πανεπιστημίου άξιου λόγου και μιας καλύτερης κοινωνίας; Στην παρούσα ιστορική φάση στον κόσμο, στη γηραιά ήπειρο και στη χώρα μας ειδικότερα, νομίζω ότι αξίζει να αμυνθεί κανείς, σε πολύ αδρές γραμμές, στα ακόλουθα αξιακά αναχώματα, δεσμευτικά της ακαδημαϊκής πολιτικής και συμπεριφοράς καθενός. Οι θέσεις αυτές διατυπώνονται αμυντικά μεν, αλλά πάντως με σαφώς θετική πρόθεση. Πρόκειται, εν τούτοις, για δεσμευτικές αρχές ακαδημαϊκής πολιτικής, με διάρκεια και ισχύ πολύ ευρύτερη της τρέχουσας συγκυρίας.

α) Περιφρούρηση της απειλούμενης, εκ των έξω και εκ των έndon, δημοκρατικής λειτουργίας της ακαδημαϊκής ζωής. Σεβασμός στην ακαδημαϊκή ελευθερία, αξιοπρέπεια και αυτονομία των μελών όλων των πανεπιστημιακών βαθμίδων.

β) Διατήρηση του πνευματικού χαρακτήρα του πανεπιστημίου ως *universitas*, όπως αποκρυσταλλώθηκε στον εικοστό αιώνα, προπάντων κατά την περίοδο του κοινωνικού κράτους. Με λειτουργική, ερευνητική²⁸ και παιδευτική αυτονομία απέναντι στα κερδώς κριτήρια και τις ιδιοτελώς ωφελιμιστικές πιέσεις της αγοράς, αφ' ενός, αλλά και απέναντι στην κρατική κηδεμονία αφ' ετέρου.

Πρόκειται για το χαρακτήρα του πανεπιστημίου ως πεδίου συσσωρευμένης και ανανεούμενης γνώσης, που λειτουργεί βάσει καθολικών προϋποθέσεων πρόσβασης στην ανθρώπινη γνώση. Ως εκπαιδευτικού και ερευνητικού θεσμού στα πλαίσια του οποίου αξιώνεται να συγκροτείται η γνώση με τρόπο σφαιρικό και κριτικό, με ελεύθερο διάλογο και κριτική. Η δέσμευση για κριτική γνώση σημαίνει πριν από όλα την αμφισβήτηση ότι οι κρατούντες χωρισμοί στην κοινωνία και στην επιστήμη είναι οριστικοί και αμετάλλακτοι. Συνεπάγεται ακόμη την απαίτηση να αποκατασταθεί αφ' ενός διεπιστημονικότητα στο εσωτερικό του πανεπιστημίου, αφ' ετέρου επίγνωση της σχέσης του προς τον κοινωνικό του περίγυρο²⁹.

27. Το φόβο αυτόν εκφράζει και ο Ν. Πετραλιάς στα δύο προαναφερόμενα κείμενά του.

28. "Βασικές αρχές για την πανεπιστημιακή έρευνα" διαλαμβάνει το ομότιπλο άρθρο μου. Ο Πολίτης δεκαπενθήμερος, αρ. 43, 1997, σσ. 20-25.

29. Έτσι και ο Κ. Ψυχοπαίδης, ό.π. (σημ. 3), σελ. 116.

γ) Προάσπιση της δημόσιας ανώτατης εκπαίδευσης ως κοινωνικού αγαθού³⁰. Επίσης, εμμονή στο δημόσιο χαρακτήρα του πανεπιστημίου, με την επιθετική ανάδειξη των στοιχείων υπεροχής του απέναντι σε ποικιλώνυμα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια.

Τόσο η παιδεία όσο και η οργανωμένη κοινωνική εργασία συνιστούν καίριους όρους της κοινωνικής αναπαραγωγής. Συναποτελούν επίσης θεμελιώδη στοιχεία για την ελεύθερη αυτοπραγμάτωση καθενός, για την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του/της εν κοινωνία προς τους άλλους. Επομένως, συνεχίζουν να αποτελούν με απαραμείωτο τρόπο ηθική και πολιτική ευθύνη της δημοκρατικά οργανωμένης κοινωνίας³¹. Αντιθέτως προς τη φιλολογία περί «απασχολησιμότητας» των ανθρώπων, γενικεύσιμο συμφέρον της κοινωνίας παραμένει το βασικό δικαίωμα όλων σε αξιοπρεπή εργασία, ώστε να καταστούν πράγματι ικανοί να χαράσσουν αυτόνομα προσωπικά σχέδια ζωής άξιας λόγου.

Ως πρόταση εξόδου των δημόσιων πανεπιστημίων από την οικονομική δυσπραγία τους προτείνεται επ' εσχάτων η καθιέρωση διδάκτρων σε βάρος του φοιτητικού πληθυσμού, ακόμη και σε προπτυχιακό επίπεδο. Παρόμοια πρόταση, ακόμη και αν εκφέρεται με αγαθή προαίρεση, υιοθετεί την αγοραία λογική μιας χρηματοδότησης εκπαιδευτικών υπηρεσιών από χρήστες-καταναλωτές.

Παρά ταύτα, η λογική αυτή αντιστρατεύεται τη φύση του σύγχρονου κράτους, που χρηματοδοτεί τις βασικές λειτουργίες του μέσα από το σύστημα γενικής φορολογίας. Ακόμη περισσότερο αντιβαίνει αφ' ενός στη φύση του δημόσιου πανεπιστημίου ως χώρου παραγωγής και μετάδοσης κριτικής γνώσης, αφ' ετέρου στη φύση της εκπαίδευσης ως κοινωνικού αγαθού. Η ιστορικώς καταξιωμένη φυσιογνωμία του δημόσιου πανεπιστημίου είναι *ασυμβίβαστη προς τη λογική ανταποδοτικών πληρωμών* από όσους τυχαίνει να ωφελούνται από την προσφορά εκπαιδευτικών υπηρεσιών.

δ) Καλλιέργεια όχι απλώς εμπορεύσιμων ικανοτήτων, με στείρο πνεύμα επαγγελματικής κατάρτισης, αλλά *διαπαιδαγώγηση νέων ανθρώπων-πολιτών, ικανών*

30. Περαιτέρω ανάλυση επιχειρείται στο έξοχο άρθρο του Ευκλείδη Τσακαλώτου, «Ιδιωτικοποίηση και πανεπιστημιακή εκπαίδευση: τι διακυβεύεται;», *Ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης*, αρ. 11, 1998, σσ. 27-53. Το άρθρο διατυπώνει με πειστικότητα αντιρρήσεις στα εύθραυστα επιχειρήματα όσων διακηρύσσουν ότι η ιδιωτικοποίηση και τα αγοραία κριτήρια μπορούν να χρησιμεύσουν για αναβάθμιση της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης. Οι αντιρρήσεις αυτές σπονδυλώνονται μάλιστα με αξιακά επιχειρήματα, πράγμα ασύνθητες σε κείμενο οικονομολόγου.

31. Αντί άλλου βλ. τη διαπεραστική ανάπτυξη του Κ. Ψυχopaίδη, «Δημόσιος χώρος και κοινωνικές-πολιτικές αξίες», *ό.π.* (σημ. 3), σσ. 210-230. «Το δημόσιο είναι ταυτόσημο με ένα χώρο συνειδητοποίησης και ρύθμισης στοιχειωδών όρων της κοινωνικής αναπαραγωγής, όπως η εγγύηση της ζωής, της ειρήνης, της εργασίας, της τροφής, του περιβάλλοντος, καθώς και της διάσωσης του πολιτισμού. Επίσης [scil. είναι ταυτόσημο] με τους πολιτικούς όρους για να συνειδητοποιηθούν και να ρυθμιστούν οι εν λόγω όροι, δηλαδή με την πολιτική συμμετοχή και τη δημοκρατία» (στο ίδιο, σελ. 229).

για δημοκρατική σύμπραξη στη διαχείριση της κοινωνίας, της εξουσίας και της γνώσης. Κεντρικό κριτήριο της πανεπιστημιακής παιδείας δεν μπορεί παρά να είναι η ποιότητα της διενεργούμενης έρευνας και διδασκαλίας και λιγότερο η επαγγελματική αποκατάσταση των αποφοιτώντων.

Οφείλει, ασφαλώς, να προσμετρά τις επαγγελματικές προοπτικές των αποφοίτων της. Πλην, όμως, αφεαυτής δεν είναι σε θέση να εξασφαλίζει την απορρόφησή τους από την αγορά εργασίας. Η επαγγελματική απορρόφηση των αποφοίτων θα μπορούσε να καταστεί εφικτή μονάχα με μια ριζοσπαστική όσο και αναγκαία μεταρρύθμιση στην κατανομή της κοινωνικής εργασίας. Πρακτικά αυτό μπορεί να επιδιωχθεί με σοβαρή μείωση και ανακατανομή του εργάσιμου χρόνου, ώστε να εξασφαλιστούν, κατά το δυνατόν, συνθήκες πλήρους απασχόλησης για όλους, πτυχιούχους και μη.

Εν πάση περιπτώσει, υπό τις παρούσες συνθήκες, αξίζει να υπογραμμιστεί ότι σε μια εποχή στην οποία η κινητικότητα στην αγορά εργασίας αυξάνει και οι ζητήσεις της αγοράς μεταβάλλονται ραγδαίως, η ορθή επιλογή είναι η αντίθετη από τη μυωπική λύση που προτείνεται συνήθως. Αυτό που κατά κανόνα προτείνεται είναι ένα εκπτωχευμένο και τεχνοκρατικό μορφωτικό πρότυπο, πλήρως συστοιχισμένο, υποτίθεται, προς τις τρέχουσες ανάγκες της αγοράς, με την πιο πεζή έννοια του όρου. Το ορθό είναι, τουναντίον, να καλλιεργούνται σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης πλέγματα ευρύτερων γνώσεων με κριτικό και σφαιρικό τρόπο, ώστε να διασφαλίζεται στον καθένα ένα μορφωτικό κεκτημένο, ικανό για περαιτέρω εμπλουτισμό και ανανέωσή του στον ενεργό βίο καθενός.

Ειδικώς η δημόσια τριτοβάθμια εκπαίδευση μπορεί και οφείλει να συνεισφέρει στην ανάπτυξη νέων εκπαιδευτικών δομών, εφοδιασμένων όμως με την κατάλληλη υποδομή και με ένα θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας δημοκρατικό και διαφανές. Τέτοιες εκπαιδευτικές δομές πρέπει να είναι πρόσφορες για ποιοτική επανεκπαίδευση και πρόσθετη επαγγελματική κατάρτιση των ανθρώπων και πέρα από το σύντομο χρόνο των τυπικών σπουδών, δηλαδή τα τέσσερα-πέντε έτη φοιτητικής ζωής. Οι δομές αυτές, ωστόσο, πρέπει να διέπονται από πνεύμα εξυπηρέτησης πραγματικών μορφωτικών αναγκών και όχι από την καταναγκαστική πρόθεση να αποκτηθούν όπως-όπως κάποιες σκόρπιες και αμφίβολες γνώσεις, χρηστικού χαρακτήρα και μόνον.

Θα ήταν ευχής έργον, ας πούμε, να επιτευχθεί κατά τακτά διαστήματα –π.χ. για έξι μήνες κάθε δέκα χρόνια– η επιμόρφωση των περισσότερων κατηγοριών από τους εργαζομένους στον ευρύτερο δημόσιο τομέα (καθηγητών και δασκάλων, υπαλλήλων, δικαστικών λειτουργών κ.λπ). Η εξ αποστάσεως διδασκαλία, εξάλλου, είναι θεμιτό να προαχθεί, υπό τον όρο ότι θα παραμένει επικουρική και σε περιπτώσεις που για σοβαρούς αντικειμενικούς λόγους η αυτοπρόσωπη παρουσία είναι δυσχερής. Σε καμιά περίπτωση, πάντως, δεν πρέπει να υποσκελίζει τον αναντικατάστατο ρόλο της ζωντανής εκπαιδευτικής διαδικασίας.

ε) Απέναντι στην ισοπεδωτική εργαλειολογική ορθολογικότητα και την ευθυγράμμιση των σπουδών κατά τη συγκυρία της αγοραίας ζήτησης, αρμόζει να αντιπαρα-

θέσουμε κριτικά ένα διαφωτισμό ως προς τις κοινωνικές χρήσεις της γνώσης, πραγματικές ή εναλλακτικές. Το *ανθρωπιστικό ήθος* και η *κοινωνική ευθύνη* των επιστημόνων επιτάσσουν να εγκύψουμε σοβαρά στα ιλιγγιώδη προβλήματα διαβίωσης και επιβίωσης της ανθρωπότητας στην υφήλιο. Υπαγορεύουν *κοινωνική αλληλεγγύη* με τα δισεκατομμύρια χειμαζομένων συνανθρώπων πάνω στον πλανήτη μας, καθώς και αλληλεγγύη με τις επερχόμενες γενιές του μέλλοντος. Μακριά από εθνικιστικές περιχαράκώσεις ή τον κοινωνικό ρατσισμό των ευημερούντων απέναντι στους ενδεείς.

στ) Κρίσιμο διακύβευμα προπάντων στις κοινωνικές σπουδές είναι να επανασυσταθεί η *ενότητα της κοινωνίας ως γνωστικού αντικειμένου*, καθώς και η ενότητα των προϋποθέσεων αναπαραγωγής της ανθρώπινης κοινωνίας. Απέναντι στο θετικιστικό κατατεμαχισμό του γνωστικού αντικειμένου και την τεχνοκρατική πραγμάτευσή του απαιτείται 1) εμβάθυνση στα θεμέλια των επιστημών του ανθρώπου, 2) Κατάδειξη της ιστορικότητας των κατηγοριών τους, δίχως αυτό να ξεπέφτει σε κοινωνιολογία της γνώσης, σε γενετική έρευνα κατά το συμβεβηκός και 3) επανένταξη των αξιών στην αντικειμενικότητα, αφού οι αξίες ενέχουν συγκαθοριστικό χαρακτήρα για το ίδιο το γνωστικό αντικείμενο κάθε επιστήμης του ανθρώπου.

Εν κατακλείδι, το ζήτημα των προοπτικών ανάπτυξης των πανεπιστημιακών σπουδών και ειδικότερα των κοινωνικών επιστημών είναι βαθύτατα *αξιολογικό*. Οι κοινωνικές επιστήμες μπορούν και πρέπει να αναπτυχθούν περαιτέρω, στο μέτρο που είναι σε θέση να συμπυκνώσουν την *κριτική συνείδηση των σύγχρονων κοινωνιών*. Στο μέτρο, δηλαδή, που τολμούν να αναδείξουν δυνατότητες για ουσιαστική ανάπλαση των σύγχρονων κοινωνιών πέρα από έναν κοινωνικώς ουδέτερο εκσυγχρονισμό τους.